

Մարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՀԱՅ-ՇՈՒՄԵՐԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՂԵՐՄՆԵՐԻ ՇՈՒՐՉ

Հայկական ժայռապատկերներում հանդիպում են մաս եղջերավոր կենդանիների և օձերի հակամարտությունն արտացոլող պատկերներ: Եղջերավորների և օձերի իրական հակամարտությունն իր արտացոլումն է գտել այնպիսի բառերում, ինչպիսիք են *օձակոխ*՝ «օձերը կոխկրտող (ոչխար, հորթ)», *օձահալած*՝ «օձեր հալածող» («օձահալած եղջերու»), *օձամարտ*՝ «օձի հետ կռվող» («եղջերուն օձամարտ է»):¹ հմմտ. ոլորատեղյուր այժի պարսկերեն *mārxōr*, *mārxār* անունը (բառացի՝ «օձակեր»): Այս տեսանկյունից պակաս խոսուն չեն Մովսես Խորենացու հիշատակած *Պատիժահար* լեռնանուն-երկրանունը և անվանակիր լեռնաշղթան ընդգրկած երկրի սեպագրային ^{KUR} Andia («երկիր Անդիա») անունը:² Հայկական լեռնաշխարհին հարավ-արևելքից հարող մերձկասպյան այդ լեռնաշղթայի և դա ընդգրկած երկրի վերաբերյալ մեր Պատմահայրը հաղորդում է, որ Պարսից Արտաշես թագավորի գահ բարձրանալուն պես «ո՛չ կամեցան հնազանդել նմա բնակիչք լերինն, որ անուանեալ կոչի յիւրեանց լեզուն *Պատիժահար գաւառ, որ է Գեղմանց լեառն*, եւ ծովեզերեայք, եւ այսր եւս քան զնոսա»:³ Ապստամբած այս նույն տարածքի բնակչության էթնիկական կազմը պարզվում է Մարաբոնի հետևյալ վկայության միջոցով: Նա գրում է. «Լեռների երկարությամբ, ծովից սկսած մինչև բարձունքները բնակվում են քիչ քանակությամբ աղվաններ և հայեր, և ավելի շատ գեղեր, կաղուսիներ, ամարդներ, կուրտիներ, ամարիակներ և ուրիշ զանազան ցեղեր»:⁴ Մի կողմից աղվանների (ալբանացիներ), մյուս կողմից գեղերի (գիլանցիներ) և կաղուսիների (կատիշներ) միջև բնակված հայության այս փոքր հատվածը, բնականաբար, ներկայացրել է Մեծ Հայքի արևելյան մահանգի՝ Կասսից ծովին հարող Փայտակարանի, (և նրան մերձ) հայերին: Նրանք էլ լեռնաշղթային տված են եղել հայերեն *Պատիժահար* անունը:⁵

Պատիժահար լեռնանուն-երկրանունը բաղկացած է **պատ-իժ-ա-հար* բաղադրիչներից: Մրանցից առաջինը նույնական է *պատ* «տրմն, պատնեշ»⁶ հավաստի ստու-

¹ «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» (այսուհետև՝ ՆՀԲ), հ. II, Եր., 1981, էջ 1026, **Ստ. Մալխասյանց**, Հայերեն բացատրական բառարան (այսուհետև՝ ՀԲԲ), հ. IV, Եր., 1945, էջ 606:

² Ատրեստանի Արադներարի 3-րդ թագավորը (մ.թ.ա.811-782թթ.) իր արշավանքներից մեկի ժամանակ հասել էր «մինչև Անդիա և Արևելքի մեծ ծով, այսինքն՝ Կասսից ծով» (Ն.Ադունց, Հայաստանի պատմություն. Ակունքները 10-6-րդ դդ. մ.թ.ա., Եր., 1972, էջ 94):

³ Մովսիսի Խորենացու պատմություն Հայոց, Եր., 1981, Բ, ծգ:

⁴ **Strabo**, XI, 7, 1 (**Մարաբոն**, Քաղեց և թարգմանեց Հ.Աճառյան, Եր., 1940, էջ 34-35):

⁵ Հին պարսկերեն արձանագրությունների մեջ *patisvaris* լեռնանուն գտնելը և դա մեր Պատիժահարի հետ նույնացնելը (Մովսիսի Խորենացու պատմություն Հայոց, էջ 496, ծան. 180) բյուրիմացության արդյունք է: Իրականում խոսքը հին պարսկական *pātīšvārī* կոչված ցեղի մասին է (տե՛ս **Wilhelm Brandenstein und Manfred Mayrhofer**, *Handbuch des Altpersischen*, Wiesbaden, 1964, S. 139):

⁶ ՆՀԲ, հ. 2, էջ 602: Այս լեռնաշղթայի հյուսիսային հատվածը բռնած երկիրը՝ Մեծ Հայքի Փայտակարան մահանգի լեռնային մասը, մաս Թալիշ է կոչվել: Կեղծ Կալիսթենեսի «Վարք Ալեքսանդրի» երկում Կասսիական դրունքը (այժմյան Մալավարի լեռնանցքը) տեղորոշված է «մերձ յաշխարհն Թալիշ ի գաւառն Գիլանայ» (**Ս.Երեմյան**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 58): Թալիշ անվան թալ- հիմքը առնչվում է «պատ» հասկացությանը:

գաբանություն չունեցող բառի հետ,⁷ երկրորդը՝ հնդեվրոպական ծագումով *իժ* «մի տեսակ վտանգավոր օձ, թունավոր օձ» բառն է,⁸ երրորդը՝ *-ա-* հոդակապը, իսկ չորրորդը՝ դարձյալ հնդեվրոպական ծագում ունեցող *հար* «խփել, հարվածել» արմատը:⁹ Լեռնանվան *պատ-* բաղադրիչը կիրառված է «լեռնաշղթա» իմաստով, որովհետև հին հայերի պատկերացմամբ իրենց երկիրը իրենց տունն էր՝ «Հայոց տուն»-ը, նրա եզերակալան լեռնաշղթաները հատող լեռնանցքները՝ նրա «դռներն» էին, իսկ իրենք՝ այդ լեռնաշղթաները, իրենց տան «պատերը»:¹⁰ Հասկանալի է, որ «լեռնաշղթա»/«պատ» նույնացման տեսանկյունից *Պատիժահար* (<*պատ-իժահար) լեռնանունը նշանակել է «իժահարի լեռնաշղթա», այսինքն՝ «իժ խփողի՝ իժին հարվածողի լեռնաշղթա» (հմմտ. նույն *հար* բաղադրիչի «խփող, հարվածող» նշանակությունը *թմրկահար, փայտահար, քնարահար* բարդ բառերում): Երբ ի նկատի ենք առնում «լեռ», «լեռնաշղթա»/ «եղջերավոր էակ» առասպելաբանական գուգորդումը՝ արտացոլված Հայկական լեռնաշխարհի բազմաթիվ լեռնանուններում (հմմտ. *առն* և *Առնոս, արտի, արտիկ* և *Արտին, Արտոս, ցուլ* և *Յուլ, Յուլ գլուխ, սիրամ* և *Սրմանց*), ապա պարզ կդառնա, որ *իժահար* ըմբռնվել է Պատիժահար լեռնաշղթայի առասպելաբանական դրսևորում եղջերավոր էակը:

Առաջին իսկ հայացքից նկատելի է հայերեն *անդի/անդեայ* «պաճար, արջառ, նախիր» բառի¹¹ և Պատիժահար լեռնաշղթան բռնած Andia սեպագրային երկրանվան¹² արտաքին հնչյունական կապը: Հայերեն բառը Հ.Աճառյանը բխեցնում է *անդ* «այսամ, շեմ» արմատականից՝ հրնթացս մերժելով Նոր հայկազյան բառարանում տեղ գտած դիտողությունը նրա՝ հայերեն նույնահունչ, բայց «արտ» նշանակող, բառից ծագած լինելու վերաբերյալ:¹³ Գ.Ջահուկյանը մեր *անդի/անդեայ* «տավար» բառը արմատակիցն է համարում հայ. *անդ/հանդ*¹⁴ և *ընջուղ* «մեծ հորթ», ինչպես նաև ազգակից լեզուներից իլյուր. and- «խոտ», կիմր. enderic «հորթ», enderig «ցուլ, եգ», anner «երինջ», բրետ. ouner «երինջ» բառերի:¹⁵ Հ. -ե. *andh->*անդ* արմատին մի դեպքում հավելվել է *-ի*, մյուսում՝ *-եայ* վերջածանցները: *And-ia բաղադրիչներից կազմված լեռնանուն-երկրանվան մեջ առկա են նույն *and- (<հ.-ե.*andh-) արմատը և հիշյալ վերջածանցներից, հավանաբար, առաջինը: Հայ. *-ի* վերջածանցը ծագում է հ.-ե. -(i)ǵ նախածնից¹⁶ և տեղանվանական կիրառություն է ունեցել դեռևս սեպագրային ժամանակներում. հմմտ. Albaja, Alia, Alqania, Arniia, Maldia և այլն: Ավելի ուշ գրառված տեղանուններից են *Անի, Կարբի, Կումայրի, Հադի, Փարպի* և այլն: Andia երկրանվան հիմքում ընկած «տավար» նշանակող բառը ենթադրել է տալիս, որ խոշոր եղջերավոր կենդանին տեղական հայ բնակչության կողմից ըմբռնվել է ոչ միայն Պատիժահար լեռնաշղթայի կենդանի դրսևորումը, այլև պաշտամունքի արժանի իժահար-օձասպան տոտեմ-աստվածության:

հմմտ. քաղ «պատի կամարածն շարված մասը» և քաղայ (Քաղայ) «պատուհան» (ՀԲԲ, հ. II, Եր., 1944, էջ 78):

⁷ Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. 4, Եր., 1979, էջ 32-33:

⁸ Աճառյան Հ., հ. 2, Եր., 1973, էջ 238-239:

⁹ Նույն տեղում, հ. 3, Եր., 1977, էջ 52-54:

¹⁰ Պետրոսյան Ս., Ուրմե և Արխի երկրների տողորոշման շուրջ, «ՎՊՄԻ հանրապետական գիտատեղովի նյութեր (նվիրված «Միացյալ և անկախ Հայաստանի անկախության մասին» հռչակագրի 90 և Վանաձորի պետական մանկավարժական ինստիտուտի հիմնադրման 40-ամյակին)», Վանաձոր, 2009, էջ 87-88:

¹¹ ՀԱԲ, հ. 1, Եր., 1971, էջ 188:

¹² Арутюнян Н.В., Топонимика Урарту, Ер., 1985, стр. 28.

¹³ ՀԱԲ, հ. 1, էջ 186:

¹⁴ Ջահուկյան Գ., Հայերեն և հնդեվրոպական հին լեզուները, Եր., 1970, էջ 17:

¹⁵ Նույնի, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան (այսուհետև՝ ՀԼ ՊՆԺ), Եր., 1987, էջ 157:

¹⁶ ՀԼ ՊՆԺ, էջ 231, 355:

Գեղամա լեռների մի ժայռապատկերում այժմ ու օձը միասին են պատկերված (նկ.1):¹⁷ Բայց դա սովորական օձ չէ, այլ օձավիշապ, որը ձգվել է մինչև երկինք՝ երկնային լուսատուին կլանելու մտադրությամբ: Հայկական առասպելների համաձայն՝ «Մի մեծ վիշապ պատել է աշխարհը՝ երկնքի և գետնի միջև: Այնքան մեծ է այդ վիշապը, որ հեռվից տեսնում է իր պոչը և կարծում է, թե դա ուրիշ գազան է»:¹⁸ Իսկ բերված Գեղամա լեռների ժայռապատկերը պատկանում է մ.թ.ա. III հազարամյակի ժայռապատկերների խմբին:¹⁹ «Էնունա էլիշ» («Երբ վերևում») շումերական հենքով արքայական տիեզերաստեղծման պոեմի համաձայն, Աբգուն (արքադ. *Uyumi*) ամուսինն էր Թիամաթի (սրա անունը արքայերեն նշանակում է «ծով»): Սրանք, իրար խառնելով իրենց ջրերը, ծնել էին հին աստվածներին: Էնկին (արքադ. *Eya*, *Հայա*)՝ աստվածների նոր սերնդի առաջնորդը, հոսուն-հստակ ջրերի անճնավորումը, սպանել էր Աբգունին, տեղում ստեղծել իր կացարանը և այստեղ էլ կյանք տվել Մարդուկին:²⁰ Այդուհետև Էնկին կոչվում էր «Աբգունի տեր», բայց Էրեդու քաղաքի նրա զլխավոր տաճարը պահում էր իր հին անունը՝ «Աբգունի տուն»:²¹

Էնկի-Հայան պատկերվում էր ոչ միայն ձկնամարմին (կամ ձկան պոչով) էակի տեսքով²² և Տիգրիս ու Եփրատ գետերի խորհրդանիշների հետ միասին (ուսերից կամ ձեռքի սափորից բխող ջրի վայրընթաց շիթերով), այլև այժազուխ առասպելական էակի տեսքով, իսկ նրա կայուն խորհրդանիշը այժմ էր:²³ Ամենայն հավանականությամբ, այժային էությանը օժտված Էնկին է խորհրդանշում Ուր քաղաքի արքայական գերեզմանոցի պեղումներով հայտնաբերված «Այծը թփի մոտ» արձանիկը՝ պատրաստված *սկուց, լաջվարդից և սաղափից*:²⁴ Ընդ որում, լաջվարդե մորուքը համարվում էր աստվածային նշան և նրանով օժտված էին անգամ սրբազան ցուլերի արձանիկները:²⁵ Ըստ երևույթին, լաջվարդե մորուքը ջրամամուտից մորուքի հետագա վերափոխման հետևանք է և վերնուշը՝ դա կրած էակների ջրային-գետային ծագման: Այս առթիվ հիշենք հայկական հեքիաթների «Ջրերի թագավորին»: Հեքիաթներից մեկում նա հետևյալ կերպ է ներկայանում. «Ջրերու թագավոր գելնա յաղբրակից..., խորոտ հարվոր մե, զլխուն՝ օսկե թագ, ուր շորեր՝ փրփուր, ուր աչքեր՝ կանանչ կթղա, ուր մուրուք՝ կանանչ մամուռ, սաղափ գավազանն ի ձեռ»:²⁶

Ջրային-գետային բնույթի Էնկի աստծու այժային խորհրդանիշներ ունենալու իրողությունը իր բացատրությունը կգտնի, եթե Տիգրիսի կամ Եփրատի հոսանքն ի վեր

¹⁷ Մարտիրոսյան Հ., Գլխորդունը սկսվում է նախնադարում, Եր., 1978, էջ 29, նկ.23:

¹⁸ Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Եր., 1969, էջ 407:

¹⁹ Մարտիրոսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 28:

²⁰ Veronica Ions, *The world's mythology in colour*, Book Club Associates, London, 1974, p.12; D.Homès-Fredericq, *La religion en Mésopotamie de Sumer a` Babylone*, "De Sumer a` Babylone. Collections du Louvre", Bruxelles, 1983, p. 45.

²¹ D.Homès-Fredericq, նշվ. աշխ., էջ 45: В.К. Афанасьева, *Абзу*, "Мифологический словарь" (այսուհետև՝ МС), М., 1991, стр. 8; Նույնի, Энки, "Мифы народов мира" (այսուհետև՝ МНМ), т. II, М., 1988, стр. 662:

²² Փղշտացիների գերագույն աստվածը, որն հայտնի էր Dagon անունով, պատկերվում էր մարդաձուխ, մարմնի վերնամասով՝ մարդ, իսկ ստորին կեսով՝ ձուկ ("Иллюстрированная полная популярная Библиейская энциклопедия архимандрита Никифора", М., 1891, стр. 182-183):

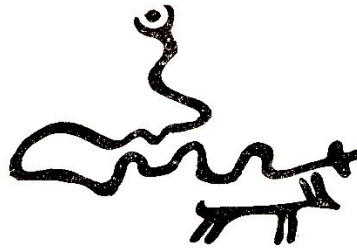
²³ Авдиев В.И., *История древнего Востока*, Л., 1953, стр. 104; D.Homès-Fredericq, նշվ. աշխ., p. 45, fig. 55; Khosro Khazai, *Les grandes étapes de l'archéologie mésopotamienne*, "De Sumer à Babylone. Collections du Louvre", p. 30, fig. 33; Афанасьева В.К., *Гильгамеш и Энкиду*, М. 1979, стр. 124-125, табл. XX, рис. А; МНМ, т. II, стр. 648 рис., стр. 651 рис., стр. 662 рис.; "История древнего Востока", под ред. В.И. Кузицина, М., 1979, стр. 178.

²⁴ "Le Berceau de l'humanité. Les grandes étapes de l'humanité", Genève, 1976, p. 102, fig. 147.

²⁵ Mallowan M.E., *L'aurore de la Mésopotamie et de l'Iran*, Éditions sequoia, Paris-Bruxelles, 1966, p. 94, fig. 102.

²⁶ «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», հ. X, Եր. 1976, էջ 19:

հասնենք այս աստծու նախատիպ աստվածության բնօրրան՝ հնդեվրոպական ցեղերի նախահայրենիք Հայկական լեռնաշխարհ: Էնկին այժային գծեր ունենալու և առաջ կենսատու-պտղաբերող հոսուն ջրերն անձնավորելու պատճառով: Հին հնդեվրոպացիների ընկալմամբ՝ տղամարդը և արու եղջերավոր կենդանիները «հոսեցնողներ» էին: Հայերեն *ամն* «վայրի խոյ» բառը ծագում է հ.-ե. **r̥sen-* կամ **u̯ersen* նախածնից, որից են մակ հետևյալ բառերը. հուն. 'ἀρσην, 'ἀρρην «արու, այր, առնական», ավեստ. և հին պարս. aršan «այր», հուն. 'αρνεῖός «խոյ», հին հնդկ. r̥sabhn-, vr̥śā «ցուլ»: Դրանց հիմքում տեսնում են կամ հ.-ե. **eres-* «հոսել, քացութուն», կամ **uers-/u̯rs-* «լցնել, հեղել» արմատը (հմմտ. հին հնդկ. nr̥ṣati «հոսել», var̥ṣati «անձրև տեղալ», var̥śa- «անձրև», հուն. 'έρση, լատին. rōs «ցուլ, խոնավություն» և այլն):²⁷ Այս արմատով կազմված դիցաբանություններից են փոյուզական հնձի և հացահատիկային բույսերի հովանավոր, որկրամուլ Լիտուերսի անունը. Λιτσερσοας (<*Lit-uers-)²⁸ և, մեր կարծիքով, Արարատյան դաշտի ուրարտական դարաշրջանի աստվածություններից Իվարշայի (I-O-nr-šn-a)²⁹ անունը:³⁰ Հ.-ե. **uers-*ի ստորին **u̯rs-* ձայնդարձից կունենանք **uars-* ձևը, որից՝ *h* նախդիր-նախածանցով՝ **iuars-*: Հ.-ե. **u̯rs-* > հայ. **վարշ* հմմտ. *թարշամ*, *թորշում* < հ.-ե. **tr̥s-* «չորանալ, ցամաքել»:³¹ Նույն **վարշ* արմատն է առկա հին հայկական *Վարշակ* (<*վարշ-ակ) տեղանվան մեջ, որը Տատեոն ավանի (այժմյան Դիտիհնի) մոտ գտնվող ջերմուկների վայրի անունն էր:³² «Այծ»/«հոսեցնող»/«գետ» առասպելաբանական գուգադրումների տեսանկյունից ուշագրավ են «այժային» ստուգաբանությամբ հայկական գետանունները: Հիշենք, *Դլլաթ/Դկդաթ* <Diglat<Dignat. հմմտ. հ.-ե. **dig-* «այծ»), *Քաղիթթ* (հմմտ. *քաղ* «արու այծ»), *Տեկոր/Տիկոր* (հմմտ. *տիկ* <հ.-ե. **dig-* «այծ»), *Ճորոխ* (հմմտ. *ճորոխուն* «եղջյուր» և *ճուռ* «նրբամազ այծի տեսակ»):³³ Առավել ուշագրավ են Հայկական պար լեռնաշրջանի արևմտյան հատվածի *Ջրարաշխ* («ջուր բաշխող») անունը և նրա գագաթներից մեկի *Քոշասար*³⁴ (<*քոշ* «արու այծ + *ա* + *սար*) անունը, մանավանդ, երբ դրանք դիտարկում ենք փոխադարձ կապի մեջ:



նկ. 1

Էնկի-Հայա աստծու այժակերպ ընկալման պատճառներից մեկն էլ կարող է լինել այն, որ եղջերավոր կենդանիներից հենց վայրի այծերն էին տերը լեռնային բարձունքների, որտեղից էին սկիզբ առնում Հայկական լեռնաշխարհի գետերը, դրանց

²⁷ ՀԱԲ, հ. 1, Եր., 1971, էջ 261: Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В., *Индоевропейский язык и индоевропейцы* (այսուհետև՝ ИЯИ), т. I-II, Тб., 1984, т. II, стр. 566, 680.

²⁸ *Нерознак В.П.*, *Палеобалканские языки*, М., 1978, стр. 150.

²⁹ Այս աստվածության տեղական ծագման վերաբերյալ տե՛ս *Арутюнян Н.В.*, *Новые урартские надписи*, Ер., 1966, стр. 17, 94.

³⁰ Պետրոսյան Ս., «Շարայի ցեղամիությունը» Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1979, թիվ 12, էջ 73:

³¹ ՀԱԲ, հ. II, էջ 155:

³² *Երեմյան Ս.*, նշվ. աշխ., էջ 85:

³³ Պետրոսյան Ս., Դրախտի գետերի և Խավիլա, Քուշ երկրների տեղադրության շուրջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2006, թիվ 2, էջ 243-246:

³⁴ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, Եր., 1971, էջ 19:

թվում նաև Տիգրիսի ու Եփրատը: Ի նկատի առնենք նաև, որ հայկական հնագույն ցեղերից շատերի տոտեմ կենդանին եղել է քարայծր (վկա՝ Հայաստանի «իծագրեր»-ժայռապատկերները), իսկ քարայծրի հոտի առաջնորդ քոչը տոտեմական նախատիպն է եղել մեր աստվածային նախնի Հայկի:³⁵ Էնկի-Հայա աստծու և նրա շրջապատը կազմած առասպելաբանական կերպարների սերտ կապը ինչպես ջրային տարերքի (Տիգրիսի և Եփրատի), այնպես էլ լեռնային բարձունքների եղջերավոր բնակիչների (քարայծրի) հետ իր արտահայտությունն է գտել նաև նրանում, որ Էնկին համարվում էր շումերների գերագույն աստված Էնլիլի որդին: Վերջինիս հայտնի խորհրդանիշը եղջերավոր խույրն էր,³⁶ կացարանը՝ երկինքն ու երկիրը իրար միացնող բարձր լեռը, ինքը՝ Էնլիլը կոչվում էր «Մեծ լեռ» (KUR. GAL), իսկ իր գլխավոր տաճարը Նիպպուրում՝ «լեռան տուն» (E.KUR):³⁷

Էնկիի և Աբզուի առասպելաբանական առճակատման մեջ իրենց արտացոլումներն են գտել ինչպես այծի և օձի իրական հակամարտությունը, այնպես էլ ջրային տարերքի երկու՝ իրար անհարիր տեսակներ հանդիսացող հոսուն-քաղցրահամ և մեռյալ-աղի (հողագործի տեսանկյունից) ջրերի հակադրումը: Իրական-առասպելաբանական այս հենքի վրա էլ Աբզու (Abzu) դիցանվանը «ջրային-օձային» բնույթ կարելի է վերագրել: Մեր կարծիքով, այս դիցանունը բաղկացած է ab-zu բաղադրիչներից, որոնցից առաջինը «ջուր» և «գետ» է նշանակում, իսկ երկրորդը պարունակել է «Մտորին աշխարհի» (ընդերքի) էակին բնորոշող մի իմաստ: Abzu <*ab-zu դիցանվան -zu բաղադրիչը կարելի է բխեցնել հ.-ե. *g hu- արմատից, իսկ ab- բաղադրիչի հիմքում տեսնել հ.-ե. *ab/*Hab(h)- արմատը: Հմնտ. վերջինս իրենց հիմքում ունեցող թրակյան 'Αβα ջրահարսի անունը և փոքրասիական 'Αβος, լիտվական Abista, լատիշական Abava, բրիտական Abos և այլ գետանունները:³⁸ Մարդկության պատմության ամենավաղ ժամանակներից սկսած՝ «օձը թաքուի էր ենթարկված և ամեն մի լեզու մի կերպով աշխատել է խուսափել բուն անունից կամ այլափոխելով, կամ մի նոր անուն հնարելով»:³⁹ Այս տեսանկյունից ուշագրավ է օձի բուն անվանը փոխարինած հ.-ե. *g hu- արմատը, որն հատկացված է եղել նաև ձկանը. *ձուկն* < *g hu-, որին հավելվել է *-կն* մասնիկը (հմնտ. *արմուկն, կրուկն, մուկն, ունկն*):⁴⁰ Մրա արմատակիցներից են նույնպես «ձուկ» նշանակող հուն. *τ'χθός*, պրուս. *suckis*, լիտվ. *žūvis* բառերը:⁴¹ Abzu դիցանվան -zu բաղադրիչի *ձ*-ով արտասանության օգտին կարող է վկայել սեպագր. *Alzi, Alzini* ձևերի դիմաց *Աղձնիք* (<*աղձինի-ք) ձևի գոյությունը: Հ.-ե. *g hu- արմատի ոչ միայն ձկանը, այլև օձին հատկացված լինելու տեսանկյունից ի նկատի առնենք, որ ձուկը և օձը համարվում էին «Մտորին աշխարհի» բնակիչներ՝ ընդերքային էակներ:⁴² «Չուկ» և «օձ» հասկացությունների մերձավորության մասին է խոսում հայ. *օձաձուկ* բառը, որը գրաբարում ոչ միայն ձկան տեսակ էր նշանակում, այլև օձի տեսակ:⁴³ Նույն բանն են ցույց

³⁵ Պետրոսյան Ս., Հնագույն Հայաստանի գլխավոր աստվածությունների շուրջ, «Հայաստանի էկոլոգիական հանդես», Եր., 2003, թիվ 2, էջ 125-131: Նույնի, Հայոց մեհենագրության ակունքներում, Գյումրի, 2008, էջ 15, 18-19:

³⁶ Khosro Khazai, նշվ. աշխ., էջ 42, նկ. 52, p. MHM, m. II, cnp. 651 puc.

³⁷ Авдиев В. И., նշվ. աշխ., էջ 105:

³⁸ Гиндин Л. А., Некоторые ареальные характеристики хеттского. II. «Этимология 1972», М., 1974, cnp. 153.

³⁹ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 611-612:

⁴⁰ ՀԱԲ, հ. III, էջ 160:

⁴¹ Նույնը:

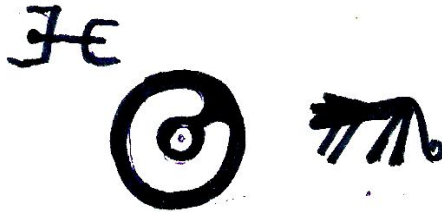
⁴² ИЯИ, m. II, cnp. 535-536.

⁴³ Հովհաննիսյան Լ., Գրաբարի բառարան. Նոր հայկազյան բառարանում չվկայված բառեր, Եր., 2010, էջ 292:

տալիս նաև լոկ «ղորտու օձ»⁴⁴ և լոք, լոքո բառերը (վերջինս խոշոր, մեծագույն և լայնաբերան ձուկ է):⁴⁵

Ուշագրավ է, որ Աբգուի մյուս անունը՝ Engurra-ն,⁴⁶ ևս նույնպիսի լեզվամտածողության արդյունք է: Նրա հիմքում մենք տեսնում ենք *engur- նախածերձ՝ բաղկացած հնդեվրոպական ծագումով *eng- արմատից և -ur վերջածանցից: Հ.Աճառյանը նկատել էր տալիս, որ հնդեվրոպական ծագում ունեն ինչպես մեր իժ և օձ բառերը, այնպես էլ ազգակից լեզուներում «օձաձուկ» նշանակող մի խումբ բառեր:⁴⁷ Դրանցից են. լատին. anguilla, միջ. իռլ. esc-ung (բառացի՝ «ջրօձ») լիտվ. ungurys, պրուս. angurgis, ռուս. угорь:⁴⁸ Հնդեվրոպական նախածերձին առավել հարազատ մնացած հայերեն բառը ընգղայ-ն է, բայց որը նշանակում է «ծովային առասպելական մի հրեշ» և համարվում հավաստի ստուգաբանություն չունեցող բառ:⁴⁹ Անտարակույս, ընգղայ <*ինգ-ինգայ, որտեղ *ինգ- <հ. ե. *eng^h (սրանում առկա -ին և -այ վերջածանցների համար հմմտ. բռնեղ, գռնեղ, մաթիլ, որջիլ, արքայ, հորայ, մօրայ և այլն), իսկ Engurra<*engur<*engu-ur (հմմտ. բրուր, քաթթաքուր, փշուր և այլն):

Աբգուի ինչպես ջրային, այնպես էլ ընդերքային էակ ըմբռնվելու և օձին ու ձկանը բնորոշ գծեր ունենալու մասին է խոսում հայկական առասպելաբանությունից հայտնի վիշապաձկան՝ նույն Ընգղայի նույնպիսի ընկալումը: Մրան իր միջավայրում է պատկերում Նոր քարի դարաշրջանի սկզբով թվագրվող Գեղամա լեռան ժայռապատկերներից մեկը (նկ. 2):⁵⁰



նկ.2

Ժայռապատկերի կենտրոնի փոքր շրջանակը արևի պատկերն է, եզրային մեծ շրջանակը՝ տիեզերական օվկիանոսն է, իսկ այդ երկուսի միջև պատկերված է գալարված վիշապաձուկը (օձաձուկ): Կենտրոնական պատկերից ձախ պատկերված է այգ ձեռքին զենք ունեցող մի արական աստվածություն (մերկամարմին է) իսկ կենտրոնական պատկերից այգ՝ ինչ-որ գազան, որը ևս աստվածության մնացած պատրաստ է հարձակվելու վիշապաձկան վրա: Տիեզերական վիշապաձկան վերաբերյալ պատմված առասպելներից առավել ամբողջական տեսք ունի Ջավախքում գրի առնված հետևյալ տարբերակը: «Ատ ձուկը անքան էրկան է, օր ինքն իրեն պոչը չի ճանչէ, գիտե թե ուրիշինն է, միշտ կենե թե բռնե... Եփոր ատիկ պոչը բռնե, աշխարհս վար պիտի անցնի: Աս ձուկը դաֆատ դոճա (ահագին) սարին բոլորտիքը պըտըտի կը: Վեց ամիսը ժումըմ (մի անգամ) մե պտուտըմ կենե: Եփոր պտըտի պըծնի կը՝ անթթմա կը, բանա կը բերանն ու ազըմ (բավականին) ջուր կուլ կուտա, ետև դունչը դնե կը սարին, ջուրը թափլե կը (նետել) սարի գլոխը: Թափլե կը սարի գլոխը թը չը՝ սարի գլխեն սելաֆ՝մ (հեղեղ) պըծնի, ծառ, քար, գալ, առջ, ասլան (առյուծ), ինչ օր ռաստ գուգա՝ քչե բերե ատ ձկան բերանը

⁴⁴ ՀԲԲ, հ. II, էջ 206:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 225, ՀԱԲ, հ. II, էջ 305:

⁴⁶ Афанасьева В.К., Абзу, стр. 8.

⁴⁷ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 611-612:

⁴⁸ ИЯИ, т. II, стр. 526.

⁴⁹ ՀԱԲ, հ. II, էջ 122.

⁵⁰ Սարգիսյան Ս., Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Եր., 1967, էջ 117, աղ. XXIII:

լլե կը (լցնում է): Չուկը ուտելունը կուտե, մնացածը առկները խփե ու ֆնչալեն դուս փչե կը (փչել): Սամի քամին (սամում) ինչ է, օր Մեռած ծովի դրադեն (կողմից) փչե կը, ըշտը (հենց) ատ ձկան շունչն է»:⁵¹

Այս և առասպելի այլ տարբերակներում նախաստեղծ էակը կամ ուղղակի *ձուկ* է կոչվում, կամ *վիշապ*:⁵² Նրա շարժումներով են բացատրվել այնպիսի տարբերակներ բացասական երևույթներ, ինչպիսիք են երկրաշարժը, լեռներից իջնող հեղեղները, կայծակ-փայլակը, չար հողմը (հմմտ. *ձկնամբ-ձուկն-ամբ*՝ «Քաթառ, պտուտահողմ, փոթորիկ»)՝ կոչված նաև *վիշապ, սատանի քամի*:⁵³ Աշխարհը պատող օվկիանոսում բնակված և մարմնացյալ Աբգուի հետ ընդհանուր նախատիպ ունեցած այս վիշապաձուկը, ըստ երևույթին, վիշապամարտ աստծուց պարտություն կրելով, ի տարբերություն Աբգուի, չէր սպանվել, այլ մղվել էր մարդկության բնակության տարածքից հեռու՝ տիեզերքի եզրամաս, որպիսին կարող էին մեր հեռավոր նախնիները համարել Հայկական լեռնաշխարհին համեմատաբար մոտ 4 ծովերի՝ Սև, Կասպից, Միջերկրական ծովեր և Պարսից ծոց ամբողջությունը (հմմտ. բնակելի տիեզերքը բոլորող չորս «հաղորդակից» ծովերի մասին առասպելաբանական պատկերացումը):

Էնկի աստծու «ջրային» բնույթին առնչվող միակ կերպարը չէ Աբգուն, որ շումերական առասպելաբանության մեջ հնդեվրոպական-հայկական հետք է մատնանշում: Այդպիսիք են նաև ուրիշ մի շարք կերպարներ: Դրանց մեջ առաջինը Էնկիի որդի Ասալդուխի/Ասալլուխին է՝ հետագայում նույնացված բաբելոնյան Մարդուկ աստծուն:⁵⁴ Նա դիվահալած, պահապան և բուժիչ աստված էր:⁵⁵ Նրա անվան հնդեվրոպական-հայկական ստուգաբանությունը իր պաշտամունքային կենտրոն Կուառա քաղաքի⁵⁶ անվան հայկական գուգահեռների հետ միասին⁵⁷ խոսում է Ասալդուխի նախատիպի հայկական արմատների մասին: *Asaldūhi* <*as-ald-ūhi դիցանվան առաջին բաղադրիչը, մեր կարծիքով, ծագում է հ. ե. *ans-(*Hns-) «տեր, տիրակալ» արմատից: Այս արմատն ընկած է ժառանգ լեզուների մի շարք բառերի հիմքում՝ խեթ. *haššu-* «արքա», ավեստ. *ahū-* «տեր», *ahura-* «տիրակալ, տեր, իշխող», հին հնդկ. *nsura-* «աստվածություն, ոգի», հին իսլ. *ass* «աստված», և առկա է հին իրանական *Ahura-Mazdā* (բառացիորեն՝ «Տեր իմաստուն», Արամազդ) դիցանվան մեջ: Հայերենում այս հնդեվրոպական արմատը օրինաչափորեն վերածվել էր **աս*-ի առկա *Աստուած* (*աս-տիւ-ած) և այլ բառերում:⁵⁸ Քանի որ *Asaldūhi*-ն դիցանուն է, ապա նրա անվան *as-* բաղադրիչը համարժեքն է լինելու շումերական *Enki, Enlil, Enmešarra* և այլ դիցանունների *en-* բաղադրիչների (դրանք ևս «տեր. տիրակալ» են նշանակում):⁵⁹

As-ald-ūhi դիցանվան երկրորդ բաղադրիչը, ըստ երևույթին, արտացոլում է հ. ե. **eld-/*ld-* «թաց» արմատը, որի ժառանգն է առկա հայ. *եղտիլը/աղտիլը* բառում⁶⁰

⁵¹ Ղանալանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 129:

⁵² Լալայան Ե., *Երկեր*, հ. I, Եր., 1983, էջ 392: Ղանալանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 129-130, 407-409:

⁵³ ՀԱԲ, հ. III, էջ 159, հ. IV, էջ 341, ՀԲԲ, հ. II, Եր., 1944, էջ 74, հ. III, Եր., 1944, էջ 177:

⁵⁴ *Афанасьева В.К.*, *Мардук, МНМ, т. II, стр. 110. Նույնի* *Асалухи, МС, стр. 64. Նույնի*, *Энки, МС, стр. 662.*

⁵⁵ *Նույնի*, *Асалухи, стр. 64, Նույնի*, *Мардук, стр. 110, Նույնի*, *Энки, стр. 662.*

⁵⁶ *Նույնի*, *Асалухи, стр. 64.*

⁵⁷ Պետրոսյան Ս., Պետրոսյան Լ., Կարմիրբլուրյան ^DAMAR.UTU և Կուեռա-Կուառ աստվածությունների առնչության մասին, «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը», միջազգային ութերորդ գիտական նստաշրջանի նյութեր, Եր., 2010, էջ 67-69:

⁵⁸ Չահուկյան Գ., Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1986, թիվ 1, էջ 52: Պետրոսյան Ս., Հայոց մեհենագրության ակունքներում, էջ 12-14:

⁵⁹ *Дьяконов И.М.*, *Города-государства Шумера*, «История древнего мира. I. Ранняя древность», М., 1989, стр., 64: *Афанасьева В. К.*, *Гильгамеш и Энкиду*, стр. 112, пр. 3.

⁶⁰ ՀԼ ՊՆԺ, էջ 121:

(նշանակում է «մարզ ջրարբի և խաղ գետոյ»)՝⁶¹ և Հրագրան գետի սեպագիր *Ildarunia* (<*eld-arun-ia) անվան մեջ (սրա-arun- բաղադրիչը հմնտ. *առու* բառի և սրանից ծագած *Առուն* գետանվան հետ,⁶² իսկ -ia բաղադրիչը՝ -ի վերջածանցի հետ, որոնք ևս հնդեվրոպական ծագում ունեն): Նույն արմատի *a*-ով տարբերակն է առկա սեպագրային *Maqaltuni* <*Maq-alt-uni տեղանվան մեջ⁶³ (ներկայիս Կարսից հյուսիս), խեթերեն *aldanni-//aldanni*- «ակունք, աղբյուր», «ջրհոր» բառում⁶⁴ և այնպիսի գետանուններում, ինչպիսիք են հայկական *Աղարա*-ն (Մեղրու շրջանում), *Աղա*-ն (Վայոց Ձորում), *Աղղան*-ը (Իջևանի շրջանում), *Աղտաղտ*-ը (Կարինի շրջանում),⁶⁵ փոքրասիական *Alda*-ն, մակեդոնական *Ἀλτος*-ը, իլյուրական *Alto*-ն, Գանուրի ավազանի *Altina*-ն և այլն:⁶⁶

Հնդեվրոպական ծագում ունի նաև *As-ald-uh* ղիցանվան երրորդ՝ սի, բաղադրիչը: Հայտնի է, որ սեպագրային *u*-ն կարող էր արտացոլել նաև *o* հնչյունը: Ըստ այսմ, ղիցանվան այս բաղադրիչը մենք նույնական ենք համարում հայերեն *ոխ* բառի նույնածագում, նույնահունչ, բայց այլիմաստ տարբերակի հետ: *Ոխ* «քեն, վրեժխնդրություն» բառը ծագում է *h*-ե. *ok^h «տեսնել», «աչք» նախածկից,⁶⁷ որի տարբերակից է նաև *ակն* «աչք» (հոգն. *ակունք*) բառը: Վերջինս գործածվում է նաև «աղբյուրի բխած տեղը, ջրի աչք» նշանակություններով (հմնտ. պարս. *չաշմե*, արաբ. ‘ayn, եբր. ‘ayin, ասուր. ēnu, վրաց. *թվալի* «աչք, ակունք, աղբյուր»):⁶⁸ Նույն երևույթի ակնատեսն ենք նաև *ոխ* տարբերակի դեպքում. տեղի է ունեցել «աչք», «ակունք»>«գետ» իմաստաբանական տեղաշարժը. հմնտ. Դորոխ (<* Դոր-ոխ) գետանունը, ջուր խմելիս, լողանալիս հաճույք արտահայտող *ոխա-յ/ուխա-յ* բացականչությունը և *Օխայ* (<*Ոխ-այ) հեքիաթային ջրաբնակ ոգու անունը: Վերջիններիս **ոխ*/*ուխ* բաղադրիչների «ջրային» բնույթի վկան է նաև դրանց **ախ* տարբերակի առկայությունը *Ախուրեսան* գետանունում (>սեպագր. *Ahuriani* տեղանունը) և *Անձախ*, *Ծանախ* գետանուն-ծորանուններում:⁶⁹ *Asalduh* ղիցանվան սի բաղադրիչը ևս, ըստ երևույթին, «ակունք» է նշանակել, իսկ ղիցանունն ամբողջությամբ ունեցել է «տեղը ջրերի ակունքի» իմաստը:

Էնկի-Հայա աստծուն առնչվող ջրային բնույթի առասպելաբանական կերպարներից էին *արգալա* (արքադ. *արկալլու*) կոչված ոգիները: Էնկիի այս ենթակաները

⁶¹ ՆՀԲ, հ. I, Եր., 1979, էջ 45, 657: Հմնտ. «Աղտաղտուկ-շօռ տեղի» և «Եղտիւր-տեղի գիջի, կամ ծծինք ջրոյ, կամ փոքր աղբիւր» («Բառագիրք հայոց», Քննական բնագիրք, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ. Ամայլանի, Եր., 1975, էջ 13, 88):

⁶² Երեմյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 38, 46:

⁶³ Պետրոսյան Ս., Պետրոսյան Լ., Պատմական իրականության արտացոլումը հնագույն Վանանդի մի քանի տեղանուններում, Գյումրիի Մ.Նալբանդյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտի հանրապետական գիտական նստաշրջան. գեկուցումների հիմնադրություններ, Գյումրի, 1999, էջ 14-15:

⁶⁴ *ИЯИ*, т. II, стр. 862, 945.

⁶⁵ Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախչյան Սա., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. I, Եր., 1986, էջ 72, 77, 168, 169, 198:

⁶⁶ *ИЯИ*, т. II, стр. 862, 945.

⁶⁷ *Джаукян Г.*, Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ереван, 1967, стр. 122, 271.

⁶⁸ ՀԱԲ, հ. I, էջ 106-108:

⁶⁹ Պետրոսյան Ս., Պետրոսյան Ծ., Պետրոսյան Լ., «Ջրերի գավակի» պաշտամունքի արտացոլումը սեպագրային մի քանի տեղանուններում, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. I, Գյումրի, 1998, էջ 77-79: Ըստ երևույթին ջրաբնակ ոգուն նույն արմատի ախ տարբերակով էլ են կանչել: Վերը նշված հեքիաթում նա «հուրնիկ հրեղեն» էակ է, անունը *Լուսեղեն*: Հեքիաթային հերոսը, երբ սարի աղբյուրի մոտ «կը կզի ջուր խմեն, կենն «ախ»: - Ջաան,- կրսե աներևույթ ձեն մե»: Տղայի հարցին, թե ով էր դա ասողը, ջրաբնակը պատասխանում է. «Չը լսե՞ր իս, ընձի Լուսեղեն կրսին, ես Ջրերու թագավորի աղջիկն իմ, հըտ իմ մամուն ու պապուն կը բնակրիմ մըջ յաղբրական» (էջ 17-20):

բնակվում էին Աբգուում, մշակութակիր էակներ էին և հայտնի շինարարներ:⁷⁰ Abgala դիցանունը կարելի է տրոհել ab- և -gala բաղադրիչների, դրանցից երկրորդի հիմքում տեսնելով հ.-ե. *gel- «կուլ տալ, լափել» արմատի ստորին *gl- ձայնդարձը: Միջին ձայնդարձից ունենք հայերեն *կուլ* «կուլ տալու գործողությունը» արմատը և *կուղբ* «ջրշուն» բառը:⁷¹ Ըստ երևույթին, դիցանվան մեջ այն կիրառված է «շուն» նշանակությամբ: Հ.-ե. *gl-ից սերած պետք է համարել հայերենի օրինաչափությամբ *կալ տեսքն ստացած արմատը՝ առկա *կալոշ* (<*կալ-ոշ. վերջածանցը հմմտ. *դողոշ, թոթոշ, դանդալոշ, լմկոշ* և այլն) բառում: *Կալոշ* նշանակում է «մեծ շուն, գամփո»:⁷² Նույն այս արմատն առկա է նաև *կաղկանձել* «շան ձագի վնկվնկալը, աղերսական ձայնով հաչելը», «(շների) կնձ-կնձալ, լալ, վնկվնկալ» բառում (*կաղ-կանձ-ել* հմմտ. *կնձ-ա-ձայն*)⁷³ որտեղ ևս *կալ-կաղ-բաղադրիչը* «շուն, շան ձագ» է նշանակել: Ըստ այսմ, Abgala դիցանունը բառացիորեն «ջրշուն» է նշանակում, բայց վերաբերում է կուղբին և ջրսամույրին. հմմտ. հայ. *շուն* և *ջրշուն* «կուղբ», պարս. sag «շուն» և sagābī «կուղբ, ջրսամույր» (բառացի՝ «ջրալին շուն»),⁷⁴ հին իռլ. cú «շուն, գայլ» և dobor-chú «կուղբ» (բառացի՝ «ջրի շուն»):⁷⁵

Էնկի-հայա աստծուն ենթակա արգալանների կուղբ և ջրսամույր նախատիպեր ունենալու առթիվ հիշենք, որ նրանք ջրբնակ ոգիներ էին, բայց նաև շինարարներ (ինչպես կուղբերը), իսկ նրանցից Ադապան հայտնի ձկնորս էր (ինչպես ջրսամույրը) և մշտապես ձուկ էր մատակարարում ոչ միայն իր հոր՝ Էնկիի Էրեդու քաղաքի տաճարին, այլև ամբողջ քաղաքին:⁷⁶ Արգալանների անվան հնդեվրոպական ստուգաբանությունը խոսում է նրանց նախատիպերի ձևավորման մասին փարթև անտառներով և ձկնառատ վճիտ ջրերով մի այնպիսի երկրում, ինչպիսին էր հնդեվրոպական ժողովուրդների նախահայրենիքը՝ Հայկական լեռնաշխարհը:⁷⁷ Այստեղ կուղբը պաշտամունքի առարկա է եղել նախ և առաջ իր աճուկի մեջ պարունակող հոտավետ նյութի պատճառով: *Կուղբի ձու* կամ *կղբաձու* կոչվածը «կուղբի ծննդական գործարանների խուլերում գոյացող հեղուկ նյութ է, որ գործ է դրվում բժշկության մեջ այլ և այլ հիվանդությունների դեմ (Castoreum)»:⁷⁸ Մեր նախնիներին այդ իրողությունը հայտնի է եղել հազարամյակներ առաջ: Վան քաղաքից արևելք հայտնաբերված Մենուա թագավորի (մ.թ.ա.810-786թթ.) արձանագրությունից պարզվում է, որ նա այստեղ բուժարան է կառուցել:⁷⁹ Իսկ գյուղի *Կողբանց*/**Կուղբանց*՝ «կուղբերի» անունը արդեն խոսում է ինքն իր մասին: «Կուղբ» նշանակող հիմքով կազմված է մի շարք տեղանուններ կամ Հայկական լեռնաշխարհում: Այդ տեղանուններից են. *Կողբ/Կողբաքար*, *Կողբայ գետ*, *Կողբուփոր* (արևելյան Գուգարքում), *Կողբ* (Ճակք Մասյացոտնում), *Կողբենիք* (Արաբկիրի շրջան, Փոքր Հայքում)⁸⁰ և այլն:

⁷⁰ *Афанасьева В.К., Абзю, МС, стр. 8.*

⁷¹ ՀԱԲ, հ. II, էջ 655: *Կուղբ բառն համարվում է փոխառյալ «ասորի մի այնպիսի գավառական ձևից, որ ուներ ու ձայնավորը» (նույնը, էջ 657), բայց կուլ արմատի հետ նրա ունեցած ծագումնաբանական կապը բացառում է այդ հնարավորությունը:*

⁷² ՀԲԲ, հ. II, էջ 365:

⁷³ ՀԱԲ, հ. II, էջ 496, ՀԲԲ, հ. II, էջ 371:

⁷⁴ «Персидско-русский словарь», т. II, М., 1970, стр.51.

⁷⁵ *ИЯИ, т. II, стр. 530, нр. I, стр. 590.*

⁷⁶ *Афанасьева В., Адапа, МС, стр. 20.*

⁷⁷ *Մարդարյան Ս.*, նշվ. աշխ., էջ 104: *Շենգավիթի պեղումներից հայտնաբերված գետային կուղբի ծնոտը «փաստական ապացույցն է այն բանի, որ հնում՝ Նեոլիթում և Էնեոլիթում, Հայաստանի տերիտորիայում բնակվել են կուղբեր» (նույն տեղում, էջ 103):*

⁷⁸ ՀԲԲ, հ. II, էջ 446:

⁷⁹ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», հ. I, Եր., 1981, էջ 51:

⁸⁰ *Երենյան Ս.*, նշվ. աշխ., էջ 48, 59, 60, 104, 110:

Այս տեղանուններից *Կողբ*-ը և *Կողբի* շրջանի *Ճակատք* անունը հնարավոր են դարձնում ստուգաբանելու նաև այդ շրջանի (կամ այդ շրջանը ներառած երկրի) ուրարտական դարաշրջանի անունը՝ *Gulutahi*-ն: Մրա հիմքը տեղական *Guluta*- ձևն է, որին կցորդվել է ուրարտական սեպագրության լեվի *-hi* վերջածանցը: **Guluta*-ն բաղկացած է *gulu*- և *-ta* բաղադրիչներից: Մրանցից առաջինը *h*-ն. **gel*- «կուլ տալ, լսվել» արմատի միջին ձայնդարձից ծագած հնագույն հայերենի վերոհիշյալ արմատն է: Ինչպես նշվեց, դրա հետին ձևն է առկա գրաբարի *կուլ* «կուլ տալու գործողությունը» և *կողբ* «ջրում» բառերում: **Guluta*-ի *-ta//*-*բա* բաղադրիչը ևս հնդեվրոպական ծագում ունի: Հ.-ն. **tā*- «հավել, լուծվել» արմատն են պարունակում ազգակից լեզուների հետևյալ բառերը. հայ. *թաց*, *թանալ* «թրջել», *թանչ*, *թոն* <*թան* «տեղատարափ անձրև», հուն. *τακω* «հավել», հին հնդկ. *tōyam* «ջուր», անգլ-սաքս. *Θαν* «թաց, խոնավ, ջրալի» և այլն:⁸¹ Արմատի իմաստներն առհասարակ վերաբերում են ջրային տարերքին, որով էլ **Guluta*-ն բացահայտում է իր «ջրում» նշանակությունը: Ի դեպ, Գուլութախի մաս կազմած և *Կողբ* (**կողբ*/*կուրբ*) անվամբ բնակավայրն ընդգրկած շրջանը կրում էր *Ճակատք* (<*Ճակ-ատ-ք) անունը: Իսկ սրա հիմք *Ճակ* բառը ևս «թացություն» և սրան մոտ իմաստներ է պարունակում (հմմտ. *ճակ*-ի *ճախ* տարբերակը՝ «ճահիճ, ջրոտ՝ թաց տեղ»):⁸² *Ճակատք* տեղանունը բացահայտում է այն կրած շրջանի հարմարավետությունը կուրբերի բնակության և բազմացման տեսանկյունից: **Guluta*- «կուրբ, ջրում» բառը հետսեպագրային ժամանակաշրջանում ունենալու էր **կուրբ*/**կողբ* ձևը, որից էլ, մեր կարծիքով, ծագում է վաղ միջնադարի *Կողբ* գավառանունը: Այսպես էր կոչվում Շամքորի շրջանը Հյուսիսային Արցախում (Գարդման):⁸³

Խոսքի առարկա **ցու* «շուն» բառն է, մեր կարծիքով, պարունակում նաև ուրարտական դարաշրջանի *Išqigulu* երկրանունը: Այս երկիրն ընդգրկում էր ներկայիս Շիրակի մարզի հյուսիսը՝ համապատասխանելով հին Աշոցք գավառին:⁸⁴ *Išqigulu*// **Išqigulu* երկրանունը բաղկացած է **Išqi* և **ցու* բաղադրիչներից: Երկրորդ բաղադրիչի նշանակությունը պարզ է՝ այն «շուն» նշանակող վերոհիշյալ բառն է: Երկրանվան առաջին՝ *išqi*- բաղադրիչի հիմքում էլ, մեր կարծիքով, հայերեն *սիկ* բառի **սիկ* նախաձևն է (հմմտ. *տեղ*<*եսող*), այսինքն, *սիկ*<**սիկ*>սեպագր. *išqi*: *Սիկ* նշանակում է «ջրի հատակին մատած տիղմ», «մասնավորապես՝ կենդանական և բուսական մարմինների քայքայված մնացորդներ, որոնք հողի հետ միասին մատում են ջրի հատակին»,⁸⁵ որից՝ *սիկի* «ջրի տակ սուզվել՝ մրուրի պես», *սկվել* «ջրի տակ սուզվել, ընկղմվել»:⁸⁶ Իրանական ինչ-որ անհայտ բարբառից մեր *սիկ*-ը փոխառյալ համարելը քիչ հավանական է, մանավանդ որ իրանական հայտնի բառերը «ավագ» են նշանակում (հնարավոր է հայերեն բառի՝ իրանական բառերի ազդեցությամբ ձևափոխում՝ բաղաբերում): Մեր կողմից առաջարկվող ստուգաբանությամբ՝ *Išqigulu* նշանակում է «սկող շուն», այսինքն՝ կամ «կուրբ, ջրում», կամ «ջրասնույր»: Այս առթիվ նշենք, որ *Išqigulu* / Աշոցքի տարածքում է գտնվում Արփա (Արփի) լիճը՝ իր ճահճային շրջակայքով և ձկնառատ ջրերով: Աշոցքում կուրբերի երբեմնի գոյությունը հաստատվում է նաև *Բավրա* տեղանվան միջոցով: Մրա գոյությունը պայմանավորված է լինելու կուրբի պաշտամունքով: Այս

⁸¹ ՀԱԲ, հ. II, էջ 150, 217:

⁸² ՀԱԲ, հ. III, էջ 174, 175, 177:

⁸³ **Երեմյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 60: Հմմտ. Արցախի բարբառի կյուլ «գայլ» բառը՝ ծագած նույն **ցու*-նախաձևից: «Շուն»/«ընտանի գայլ», իսկ «գայլ»/«վայրի շուն» նույնացումը հանրահայտ է:

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 36:

⁸⁵ ՀԲԲ, հ. IV, Եր. 1945, էջ 213:

⁸⁶ ՀԲԲ, հ. IV, Եր. 1945, էջ 228, ՀԱԲ, հ. IV, էջ 212 (հմմտ. նաև *սկոխ* «ծանր-ծանր ջրի տակ իջնել» բարբառային բառը – ՀԱԲ, հ. IV, էջ 213):

տեսանկյունից հատուկ ուշադրության է արժանի ավեստյան Արդվիսուրա-Անահիտա դիցուհու տոտեմական նախատիպերից մեկի կուրը լինելու հանգամանքը: Սա իր արտացոլումն է գտել «Ավեստա»-ի յաշտերից մեկի հետևյալ տողերում.⁸⁷

Կուրի մորթիներ է հազել
Արդվիսուրա Անահիտան՝
Երեք հարյուր էգ կուրերի,
Չորս անգամ ծնածների:⁸⁸

«Ավեստա»-ի լեզվում կուրը կոչվում է bawra/bawrō, իսկ այդ բառի հիմքում հ.-ե. *bhero- «գորշ, բուխ» արմատն է, որից է նաև հայերեն *բորենի* (բորեան, բորե) բառը (հմմտ. բարբառային *բորանի* «բորենու մորթուց շինված մուշտակ»):⁸⁹ *Բավրա* անունով գյուղ ունենք ոչ միայն նախկին Աշոցքում, այլև ունեցել ենք լճառատ Ջավախքի տարածքում:⁹⁰ Ամենայն հավանականությամբ ավեստյան իրանցիները կուրի պաշտամունքը յուրացրել էին դեռևս հնդեվրոպական նախահայրենիքում (Հայկական լեռնաշխարհը՝ հարակից շրջաններով), երբ բնակվում էին հայկական ցեղերի հետ կողք կողքի, իսկ իրենց մոր հայրենիքում հաստատվելուց հետո այն պահպանել էին որպես Արդվիսուրա-Անահիտա դիցուհու պաշտամունքի բաղադրիչ: Ըստ այսմ, բացառված չէ, որ հնդեվրոպական-հայկական էթնոսի ինչ-որ հատված մույն կերպ կուրի պաշտամունքը Հայկական լեռնաշխարհից տարել և հասցրել էր հարավային Միջագետք՝ Շումեր:

Վերոշարադրյալը, բխելով հայկական և միջագետքյան առասպելաբանական նյութի տիպաբանական և լեզվաբանական վերլուծություններից, մեկ անգամ ևս ցույց է տալիս, որ շումերաքաղական առասպելաբանության առանձին կերպարների և դրանց հարակից նյութի խորքային շերտերի բացահայտումն ու իմաստավորումն անհնար է մինչև վերջ իրագործել՝ առանց հաշվի առնելու հասկացությունների այն զուգորդումներն ու համադրումները, որոնք ծնվել են Հայկական լեռնաշխարհում, մեր հեռավոր նախնիների երևակայության մեջ և արտացոլվել հայի առասպելաբանական պատկերացումներում ու լեզվում:

ОБ АРМЯНО-ШУМЕРСКИХ МИФОЛОГИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

___ Резюме ___

___ С.Петросян ___

Шумерский бог пресных вод Энки//Айа часто изображается с символами Тигра и Евфрата. Козел постоянный символ, а также прототип этого козлоголового бога. Дело в том, что по представлениям древних индоевропейцев самцы рогатых животных являются "изливателями": и.-е. *r̥sen- "изливать" > "мужский" > арм. *առն* "самец дикого барана", др. перс. *аган* "самец, мужчина", греч. *αρνεῖός* "самец барана" и т. пр. Потамоним Dignat/Diglat "река Тигр" происходит от и.-е. *dig- "козел" (>арм. *աիկ* "козел">"бурдюк").

⁸⁷ Бертельс В., Избранные труды. История персидско-таджикской литературы, М., 1960, стр. 62.

⁸⁸ «Կուրը»-ի փոխարեն հանդիպում է նաև «ջրամույր» բարգմանությունը (տե՛ս Fernand Comte, Larousse des Mythologies du Monde, Éditions France Loisirs, Larousse 2005, p. 137):

⁸⁹ ՀԱԲ, հ. I, էջ 477:

⁹⁰ Թ. Հակոբյան, Սոս. Մելիք - Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 614:

В противоборстве Энки-Абзу свое мифологическое отражение нашло действительное противоборство между рогатыми и змеями. Имя Abzu состоит из компонентов *ab-(<и.-е. *abh- "вода") и -zu (<и.-е. *g'hu арм. ձի-ւն "рыба"). Другое название Абзу - Enguḡa также и.-е. происхождения: *Eng-ur-<и.-е. *eng-(>арм. *ing-il->ընգ-իլ "морское чудовище", латин. anguilla "угорь" и т. пр.).

Теоним Asalduhi, который носил сын Энки (впоследствии идентифицируется с вавилонским Мардуком), также и.-е. происхождения: As-ald-uhī ср. и.-е. *ans- "господин, господь" + и.-е. *eld-/*jd- "мокрый, влажный" + и.-е. *ok^h- "глаз, око" (здесь "исток, источник"). Имя водяных мифологических существ абгалов состоит из компонентов *ab-<и.-е. *abh- "вода" и *gal-<и.-е. *gel-/*gol-/*gǵl- "поглотить, пожирать". И.-е. *gǵl->арм. կշկ-ըշ "крупная сильная собака", а *gol->կոկ-ը "бобр". Таким образом, abgala означает "водяная собака", т.е. "бобр" или "выдра": ср. арм. զրշնի "бобр", перс. sagābī "бобр, выдра", др. ирл. *dovog-chú "бобр" (все дословно "собака воды, водяная собака").